

Revisiting the concept of the phrase "فَاَقْتُلُواْ اَنْفُسَكُمْ" in verse 54 of surah Al-Baqarah and a critique of Its translations

Majid Chehri¹ | Ahmad Omidvar²

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Quranic Sciences, Kermanshah, University of Quranic Sciences and Knowledge, Qom, Iran. Email: chehri@quran.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Quranic Sciences, Khomein, University of Quranic Sciences and Knowledge, Qom, Iran. Email: omidvar@quran.ac.ir

Article info.	Abstract
Article type: Research Article Article history: Received 28 June, 2024 Received in revised form 08 September, 2024 Accepted 09 December, 2024 Published online 21 March, 2025 Keywords: Holy Quran, Verse 54 of Surah Al-Baqarah, Moses (PBUH), Kill Yourselfs, Calf-worship.	Understanding and translating Quranic words correctly is among the most crucial steps in understanding the Holy Quran. Shortcomings in translation and exegesis have at times led to ambiguity, misinterpretations, and unresolved doubts—even raising questions about the rationale behind certain divine commands or the actions of the prophets. A notable example is the phrase ‘So kill yourselves’ in Verse 54 of Surah Al-Baqarah, where Prophet Moses (PBUH) appears to command the calf-worshipping Israelites to commit suicide. This study employs a descriptive-analytical approach to examine the accurate translation of this phrase, addressing its ambiguities through linguistic and contextual evidence. Existing scholarship often overlooks the semantic nuances of ‘kill’ (Arabic: qatl) and ‘yourselves’ (Arabic: anfusakum), relying instead on superficial interpretations derived from Biblical or exegetical sources. However, contextual evidence—such as divine forgiveness (v. 52), the acceptance of repentance (v. 54), and Surah An-Nisa (4:66)—suggests that a literal reading of suicide is implausible. Alternative interpretations may include: Submission to communal authority, Genuine repentance and self-abasement, Inner struggle against the ego (spiritual jihad), or A metaphorical rebuke (e.g., ‘Perish in your guilt!’). The study advocates for a nuanced reading aligned with the Quran’s broader theological framework.
Cite this article: Chehri, M., & Omidvar, A. (2025). Revisiting the concept of the phrase "فَاَقْتُلُواْ اَنْفُسَكُمْ" in verse 54 of surah Al-Baqarah and a critique of Its translations. <i>Journal of Ketab-e Qayyem</i>, 15(1), 63-83. http://doi.org/10.30512/kq.2024.21319.3844	
 © The author(s). Publisher: Meybod University. DOI: http://doi.org/10.30512/kq.2024.21319.3844	

Extended Abstract

Introduction

The interpretation of the Holy Quran is a discipline with a history contemporaneous with the revelation of the Quran itself. This process employs specific foundations, methods, and tools that have been utilized by interpreters and Quranic scholars throughout centuries to understand the Quran. Efforts to achieve the correct meaning and translation of Quranic words constitute one of the most crucial stages in the proper understanding of the Holy Quran. Studies indicate that in some instances, shortcomings in translation and interpretation have led to ambiguity and incorrect understandings of the Quran, causing doubts and unanswered questions among audiences. Occasionally, this has resulted in skepticism regarding certain divine instructions or prophetic behaviors. The narration of divine prophets' lives and methods occupies a significant portion of Quranic narratives. Among these, the story of Prophet Moses (peace be upon him) is one of the most frequently referenced. The phrase "kill yourselves" in verse 54 of Surah Al-Baqarah represents one such case where translation challenges have created ambiguity, raising questions about how this command was issued to the Israelites after their calf-worship.

Methodology

This study focuses on re-examining the meaning of the command "kill yourselves" in verse 54 of Surah Al-Baqarah and critically evaluating its translations. Using a descriptive-analytical approach, it seeks to determine the accurate interpretation and proper translation of this phrase while clarifying the process of resolving its ambiguities and misconceptions. The research aims to address doubts regarding the infallibility of prophets and the nature of the divine command that appears to instruct self-killing. To achieve this, it examines and critiques various translations and interpretations of the verse, highlighting why some have failed to provide satisfactory answers to the theological and exegetical challenges it poses. The study begins by establishing its theoretical framework, analyzing the semantic dimensions of the key term "killing" and reviewing the perspectives of classical and contemporary commentators and translators. It also evaluates the reliability of relevant interpretive traditions (Hadith). Finally, it presents evidence supporting the most plausible meaning and correct translation of the verse.

Findings

The findings of the present study in reviewing research background indicate that translators and commentators have inadequately attended to the semantic analysis of the terms "qatl" (killing) and "anfusakum" (yourselves), contenting themselves instead with superficial meanings based on the Torah text and certain exegetical narrations. However, Quranic usage and lexical studies suggest alternative meanings for these terms that could facilitate a better understanding of the verse. Our examination revealed that commentators and translators have insufficiently considered linguistic functions such as metaphorical, idiomatic, and supplicatory usages of the relevant terms in their interpretation and translation of this verse. Furthermore, the related exegetical narrations concerning verse 54 of Surah al-Baqarah not only fail to resolve the issue, but actually contribute to interpretive ambiguities. It appears that these exegetical narrations under the verse have played the most significant role in producing incorrect interpretations and translations. In this context, the Torah's account of this episode provides little assistance, and it is highly probable that the relevant exegetical narrations in hadith and commentary sources are of Isra'iliyyat (Judeo-Christian) origin, given their complete conformity with the Torah narrative.

Another significant finding prompting deeper reflection on the verse concerns the fundamental discrepancies among the exegetical narrations under the verse. While these narrations typically interpret "killing yourselves" as mutual killing among people, no such narration exists in any primary Shiite sources. Most exegetical narrations under the verse are reported without chains of transmission, or with interrupted or incomplete chains, often introduced with the phrase "it has been said".

Additional findings highlight the importance of applying sound principles of Quranic interpretation and translation, such as upholding the infallibility of prophets and considering both immediate and broader linguistic contexts - principles that commentators and translators have failed to utilize in developing accurate understandings and interpretations of the verse.

Conclusion

The results of the research indicate that the perspectives and actions of interpreters and translators of the Holy Quran in presenting the correct meaning and concept of verse 54 of Surah Al-Baqarah are subject to examination and critique. The interpretation of suicide or killing others in the interpretation and translation of the Quranic phrase is not accurate. This is because the intention of suicide from this phrase is rejected due to its legal prohibition and its contradiction with the principle of the infallibility of the Prophets. For this reason, the views of thinkers who have attempted to prove this meaning in their analysis and interpretation of this verse are not accepted. Similarly, the intention that all believers and polytheists are commanded to kill each other contradicts God's justice, which does not punish the innocent, and the verbal evidence does not support this meaning either. Therefore, this interpretation is also rejected, and the killing of all polytheists by one another or by believers contradicts the concept of divine forgiveness and is thus dismissed. Based on this, the killing of some polytheists by one another is weakened by the context and rational evidence. In fact, the Children of Israel did not possess such faith that they would carry out this action; for both before and after this incident, they consistently demonstrated weak faith in easier tests and commands and refrained from carrying them out. Considering the verbal and non-verbal evidence and the context in the two preceding verses, such as divine forgiveness, acceptance of repentance from the worshippers of the calf, and also relevant verses that serve as a valid reference for interpreting verse 54, other options for the correct meaning of the verse can be provided. Therefore, the correct meaning of killing oneself refers to obedience to the leader of society, true repentance, humiliation, and struggle against the commanding self, or it can be understood as a "supplicatory" and "metaphorical" statement where one curses and reproaches oneself; this latter meaning is new and aligns with the context as well.

بازخوانی مفهوم عبارت «فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» در آیه ۵۴ سوره بقره و نقد ترجمه‌های آن

مجید چهری^۱ | احمد امیدوار^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم قرآنی کرمانشاه، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم، ایران. رایانامه: chehri@quran.ac.ir

۲. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم قرآنی خمین، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم، ایران. رایانامه: Omidvar@quran.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۰۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۹ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۰۱	هدف: تلاش برای دستیابی به معنا و ترجمه صحیح واژگان قرآنی، یکی از مهم‌ترین مراحل فهم صحیح قرآن کریم است. بررسی‌ها نشان می‌دهد این امر در مواردی، با کوتاهی مترجمان و مفسران، باعث ایجاد ابهام و برداشت‌های ناصحیح از قرآن شده است. یکی از این موارد فرازی از قصه حضرت موسی (ع) در آیه ۵۴ سوره بقره در عبارت «فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» است، بدین معنا که چگونه دستور خودکشی گوساله‌پرستان بنی اسرائیل توسط حضرت موسی (ع) صادر شده است. هدف پژوهش حاضر بازخوانی مفهوم آیه ۵۴ سوره بقره و نقد ترجمه‌های آن است. روش پژوهش: پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی، معنا و ترجمه صحیح این عبارت را واکاوی خواهد نمود، همچنان‌که فرایند برطرف نمودن ابهامات و شبهات مربوط به آن، از رهگذر دستیابی به ترجمه و معنای صحیح این عبارت را نمایان می‌سازد. یافته‌های پژوهش: در کاربرد قرآنی و لغوی برخی معانی دیگری برای واژه «قتل» و «نفس» بیان شده که می‌توانند مفسر را به فهم بهتری از آیه مساعدت نمایند. این پژوهش نشان می‌دهد که مفسران و مترجمان در تفسیر و ترجمه این آیه، به کارکردهای زبانی مانند استعمال مجازی، کنایه و دعایی واژگان مربوطه توجه کافی نداشته‌اند. از دیگر یافته‌های پژوهش، بیان نقش بکارگیری مبانی صحیح تفسیر و ترجمه آیات قرآن کریم مانند مبنای عصمت انبیاء و نیز قراین زبانی متصل و منفصل در تفسیر و ترجمه است. نتیجه‌گیری: دیدگاه و عملکرد مفسران و مترجمان قرآن کریم در ارایه معنا و مفهوم صحیح از آیه ۵۴ سوره بقره قابل بررسی و نقد بوده و تعبیر به خودکشی یا دیگرکشی در تفسیر و ترجمه عبارت قرآنی «فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» صحیح نیست. اراده معنای خودکشی از این عبارت به دلیل حرمت شرعی و منافات آن با اصل عصمت انبیاء (ع) مردود است. بنابراین، معنای صحیح قتل نفس عبارت از: پیروی از پیشوای جامعه و توبه حقیقی و تحقیر و مبارزه با نفس اماره است یا اینکه جمله «دعایی» و «کنایه» است که خودتان را لعن و نفرین و توبیخ کنید که این معنای اخیر معنایی جدید بوده و با سیاق نیز همخوانی دارد.

کلیدواژه‌ها:

قرآن کریم، آیه ۵۴ سوره بقره، موسی (ع)، فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ، گوساله‌پرستی

استناد: چهری، مجید و امیدوار، احمد. (۱۴۰۴). بازخوانی مفهوم عبارت «فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» در آیه ۵۴ سوره بقره و نقد ترجمه‌های آن. کتاب قیّم، ۱۵ (۱)، پیاپی: ۳۲، ۸۳-۶۳.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2024.21319.3844>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. مقدمه

قرآن کریم به شکل تفصیل یافته و بدون هرگونه ابهام در فهم مخاطبان، بر پیامبر اکرم (ص) نازل شده است. بررسی‌ها نشان از وجود عواملی در ایجاد برخی ابهامات در فهم معنا و ترجمه آیات قرآن کریم دارد. برخی از این موانع عبارتند از: فاصله گرفتن از زمان نزول، عدم توجه کافی به برخی قواعد مانند اصل عدم ترداف در قرآن، وجود برخی روایت‌های اسرائیلی و جعلی، برخی ابهامات ایجادشده توسط مفسران و مترجمان و نداشتن توجه کافی در معناشناسی صحیح واژگان قرآنی و معادل‌یابی صحیح آنها در ترجمه به زبان مقصد. این کاستی‌ها در برخی موارد در حوزه درک صحیحی از معارف و حیانی یا عملکرد و عصمت انبیاء (ع) بوده است. یکی از این موارد، آیه «وَ إِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ إِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوبُوا إِلَى بَارِيكُمْ فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ بَارِيكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ» (بقره: ۵۴/۲) است که بخشی از گفتگوی حضرت موسی (ع) با قوم خویش است. این آیه فضای جامعه حضرت موسی (ع) را در زمانی که ایشان برای دریافت الواح مقدس به کوه طور رفت و حضرت هارون (ع) را جانشین خود کرد، به تصویر کشیده است. در این ماجرا، افرادی از قوم در غیاب موسی (ع)، با استضعاف و تهدید به قتل هارون از یک سو و سامری با حيله‌گری‌های خود از سوی دیگر، قوم را به گوساله‌پرستی کشاندند. موسی (ع) هنگام برگشت، ضمن غضب بر قوم، هارون را سرزنش کرد. سپس، به سرزنش و تهدید و بیان سرانجام سامری پرداخت. ناگفته نماند، حضرت موسی (ع) در آیه ۵۴ سوره بقره، قوم خود را نیز سرزنش کرده است.

بیشتر مفسران و مترجمان قرآن کریم، عبارت «فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» را به خودکشی یا دیگرکشی معنا کرده و با استناد به برخی روایات تفسیری، گزارش تورات و معناشناسی دو واژه «قتل» و «نفس»، این دستور را جریمه گناه بزرگ آنها در ارتداد و گوساله‌پرستی تلقی کرده‌اند. حال مسئله اصلی اینجاست که چگونه موسی (ع) با توجه به ارزش و کرامت انسانی و حرام بودن خودکشی، قوم را امر به توبه و خودکشی و یا دیگرکشی، بدون توجه به پذیرش توبه آنان از جانب خداوند کرده است؟ با عنایت به مسئله کرامت و ارزش جان انسان‌ها در معارف و حیانی، این نوع برداشت‌های تفسیری و ترجمه‌ای ایجاد تشکیک در صحت این دستورات و عصمت حضرت موسی (ع) را به دنبال دارد.

دستیابی به معنای صحیحی از الفاظ و عبارات قرآنی ضرورتی انکارناپذیر است. این مسئله آنجا ضرورت و اهمیت بیشتری می‌یابد که برخی از اصول و مبانی ثابت قرآنی و بعضی از اصول اعتقادی در سیره انبیاء مورد تشکیک و در معرض شبهه قرار گیرد. در مسئله پژوهش حاضر، با پذیرش معنا و ترجمه شایع عبارت «فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» در ترجمه‌ها و تفاسیر، برخی شبهات در خصوص عصمت حضرت موسی (ع) و چرایی صدور فرمان و حیانی به خودکشی مطرح می‌شود که در این صورت، ضرورت پژوهش در این مسئله دو چندان می‌شود.

هدف از این پژوهش، رفع شبهه از ساحت انبیاء در مسئله عصمت آنان، بررسی و نقد ترجمه‌ها و تفاسیری از آیه است که شبهه عصمت انبیاء و چگونگی امر به خودکشی را پاسخ نداده‌اند. نگارندگان این مقاله می‌کوشند با روش توصیفی-تحلیلی، ابتدا به طرح ادبیات نظری تحقیق پرداخته و ضمن بررسی دیدگاه مفسران و مترجمان، روایات تفسیری ذیل آیه را اعتبارسنجی کنند. آنگاه، عبارت «فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» را در لغت بازکاوی نموده و ضمن بیان مصادیق، معنا و ترجمه صحیحی از آیه به دست دهند.

به نظر می‌رسد، مفسران و مترجمان قرآن کریم بر اساس برخی پیش‌فرض‌های برخاسته از تورات و روایات اسرائیلی و عدم واریسی دقیق معنای دو واژه «قتل» و «نفس»، نتوانسته‌اند به درستی ترسیم جامع دقیقی از معنا و ترجمه این آیه به دست دهند ولی می‌توان معنایی معقول و منطقی از آیه ارائه داد.

۲. طرح مسئله

آیه ۵۴ سوره بقره به بزرگترین انحراف بنی اسرائیل؛ یعنی ارتداد و گوساله‌پرستی آنها می‌پردازد. حضرت موسی (ع) پس از رهایی بنی اسرائیل از چنگال فرعون، به منظور دریافت الواح تورات به مدت سی شب به کوه طور می‌رود. برای آزمایش مردم، این مدت ده شب دیگر تمدید می‌شود. سامری از این فرصت، سوء استفاده می‌کند و گوساله‌ای از جنس طلا می‌سازد که از آن صدایی به گوش می‌رسد و بنی اسرائیل را به پرستش آن دعوت می‌کند. تنها حضرت هارون (ع) و عده کمی به اعتقاد توحید باقی می‌مانند، ولی نمی‌توانند جلوی آن اکثریت مرتد را بگیرند و کار تا جایی پیش می‌رود که نزدیک بود، خود حضرت هارون (ع) را نیز بکشند. حضرت موسی (ع) پس از بازگشت از کوه طور به شدت آنها را ملامت کرده و پیشنهاد توبه را به ایشان ارائه می‌دهد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۲۵۴). قرآن کریم با ذکر این داستان، آن انحراف را به بنی اسرائیل یادآوری و گوشزد می‌کند و مجدداً از آنها می‌خواهد، به راه صوابی که رسول اکرم (ص) برای آنها گشوده است، برگردند.

مسئله چالش برانگیز در این آیه، عبارت «فَاَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» بعد از فعل «تُوبُوا» است که مفسران و مترجمان با برداشت‌های متفاوت، تفسیرها و ترجمه‌های گوناگونی را از آن ارائه کرده‌اند. سؤالات اصلی این پژوهش عبارتند از:

۱. دلایل دستیابی به معنا و ترجمه صحیح عبارت «فَاَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» چیست؟

۲. نقش قرائن لفظی و سیاق در تبیین معنای این عبارت چیست؟

۳. عملکرد مترجمان در ترجمه این عبارت چگونه ارزیابی می‌شود؟

آنچه در این پژوهش در خصوص کشف معنای این عبارت، قابل توجه است، موارد ذیل است:

۱. بررسی کاربرد فعل «قتل» در آیه مورد بحث در معنای حقیقی (زدودن جان از بدن) یا در معنای غیر حقیقی.

۲. کاربردهای «انفس» در قرآن کریم بررسی شود و معنای صحیح آن در عبارت «فَاَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» معرفی گردد.

۳. بررسی شود که سیاق کلام، مؤید کدام معناست.

۴. روایات صحیح مرتبط در کشف معنای صحیح راهگشا است.

از مجموع موارد بالا، چندین معنای احتمالی مطرح می‌شود که امکان بررسی دارد:

۱. قتل در معنای حقیقی و انفس به معنای جان و روح به کار رفته باشد که در این حالت، معنای خودکشی را می‌توان از آن اراده کرد.

۲. قتل در معنای حقیقی و انفس به معنای دیگران و یکدیگر باشد که در این حالت، معنای یکدیگرکشی را می‌توان از آن اراده کرد.

۳. عبارت «فَاَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» در معنای کنایی یا مجازی به کار رفته باشد.

در همه موارد بالا نیز، احتمال اینکه مخاطب همه بنی اسرائیل یا فقط مرتدان باشند نیز وجود دارد.

۳. پیشینه پژوهش

از آنجا که مسئله پژوهش حاضر، پیرامون فهم و تفسیر و ترجمه آیاتی از قرآن کریم است، بالطبع، در شمار قابل توجهی از منابع روایی - البته، نه منابع دست اول - و تمام تفاسیر قرآن کریم بحث شده است. از آنجا که این آیه از گره‌ها و ابهامات تفسیری به شمار می‌رود، گاهی در برخی از تفاسیر به صورت تفصیلی نیز بدان پرداخته شده است؛ اما در قالب پژوهش‌های مستقل می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

۱. سید مرتضی در «امالی» به صورت خاص وارد بحث از این آیه شده و به ازاله ابهامات و نقد دیدگاه‌های تفسیری پرداخته و در نهایت، ضمن بررسی و نقد سه دیدگاه در این مسئله، دیدگاه خود را با تفاوتی اساسی و هماهنگ با برداشت مجازی و عرفانی از آیه بیان نموده و مراد از این عبارت قرآنی را جهاد با نفس و کشتن نفس اماره دانسته است (سید مرتضی، ۱۹۹۸، ج ۲، صص ۳۷۱ - ۳۷۳).

۲. سمیه محمدیاری و احمد میریان (۱۴۰۲) در مقاله «بررسی مقصود از قتل نفس در آیه «فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» (بقره: ۵۴) از دیدگاه فریقین»، مراد از قتل نفس را کشته شدن گوساله پرستان یا برخی از آنان را به دست یکدیگر یا به دست مؤمنان دانسته‌اند.

۳. کرم سیاوشی و رمضان علی بیگدلی (۱۳۹۶) در مقاله «بازکاوی مقصود از قتل نفس در آیه «فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» (بقره: ۵۴)»، به این نتیجه رسیده‌اند که مراد از این عبارت، کشتن برخی یا همه گوساله پرستان به دست یکدیگر یا به دست مؤمنان است. برخی از نتایج حاصل شده در این مقاله، اشتباه و احتمال صحت برخی نتایج دیگر ضعیف است. از این رو، بررسی مجدد مفهوم این عبارت ضروری است.

۴. سید محمد تقی موسوی فر و سید محمد حسن موسوی فر (۱۴۰۱) در مقاله «بررسی تطبیقی مفهوم تربیتی قتل نفس با تکیه بر نقد مواجهه آیت الله معرفت با روایات تفسیری و عرفانی» به بررسی و نقد نظر و ادله آیت الله معرفت برای اثبات اراده معنای مجازی از این عبارت پرداخته‌اند و در نهایت هرچند برخی از ادله او را رد نموده‌اند، اما مانند وی معنای مجازی را مناسب بر شمرده‌اند.

۵. مسعود معتمدی و ملک محمد فرحزاد (۱۳۹۷) در مقاله «مرگ ارادی (تسلط بر نفس)» به حل مسئله با رویکرد عرفانی پرداخته‌اند.

۶. محمد هادی معرفت در کتاب «تفسیر الاثری الجامع»، ذیل آیه ۵۴ سوره بقره، با رویکرد نقد روایات تفسیری و ارائه دیدگاهی هماهنگ با رویکرد عرفانی به آیه پرداخته و مفهوم قتل نفس را توبه و ریاضت و... دانسته است. وی گرچه در تفسیر خود به سیاق هم استناد دارد، ولی دلالت سیاق را توضیح نمی‌دهد و معتقد است که سیاق نیز بیانگر معنای جهاد با نفس است (معرفت، ۱۳۸۷، ج ۳، صص ۱۱۴). به همین دلیل، ایشان بدون بیان و توضیح ادله سیاقی، عمدتاً بر احادیث متمرکز است. عمده‌ترین تفاوت مقاله حاضر با پژوهش ایشان، همین امر است. به علاوه، معرفت به ارزیابی عملکرد مترجمان نیز نپرداخته است.

همانگونه که از بررسی پیشینه به دست می‌آید، پژوهش‌های انجام شده و بیشتر تفاسیر موجود بر معنای قتل نفس تأکید دارند؛ همانگونه که دیدگاه مقابل نیز، بر برداشت معنای مجازی و مبارزه با نفس تأکید کرده است؛ اما پژوهش پیش‌رو، در صدد دستیابی به معنایی جدید از این عبارت، از رهگذر دستیابی به بن معنایی واژه «قتل» و بررسی و نقد جامع دیدگاه‌های موجود با استفاده از قرائن لفظی و غیر لفظی بوده و ترجمه‌های موجود را نیز، به نقد کشیده است.

۴. مبانی نظری پژوهش

در ادامه پس از تبیین مبانی نظری پژوهش به بررسی احتمالات یادشده و انتخاب معنای مناسب پرداخته می‌شود.

۴-۱. عصمت انبیاء

از مباحث مهم در رابطه با شناخت پیامبران و بیان ویژگی‌های آنان، مسئله عصمت است. از طرفی، در بررسی و شناخت سیره و منش انبیاء در معارف دینی نیز، از جانب مفسران و قرآن‌پژوهان، با اعتقاد به عصمت انبیاء به فهم و برداشت تدبیری یا تفسیری از قرآن کریم پرداخته می‌شود. علماء مقام عصمت را نوعی توفیق از جانب خداوند و یک حالت نفسانی می‌دانند که صاحبش را از انجام اعمال زشت، بد و اشتباه محافظت می‌کند (مفید، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۱۳۴). هرچند دانشمندان مسلمان در خصوص چگونگی و سطح و لایه‌های عصمت و همچنین، معرفی مصادیق افراد دارای عصمت اختلاف نظر دارند؛ اما مطابق عقاید اکثر علمای امامیه، معصومین (ع) در گفتار، کردار و رفتار، نه عمداً و نه سهواً اقدام به گناه کبیره و صغیره نمی‌کنند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۱، صص ۸۹-۹۰). این بررسی نشان می‌دهد غالب اندیشمندان شیعی به عصمت مطلق از گناهان عمدی و سهوی اعتقاد دارند (میربلوکی، ابویی، برومند و پورروستایی، ۱۳۹۹، ص ۸۱). امام رضا (ع) در دو روایت نسبتاً طولانی در مجلس مأمون، به اثبات عصمت انبیاء و تنزیه ساحت این بزرگواران از هرگونه گناه پرداخته‌اند (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، صص ۱۹۱-۲۰۴). مسئله عصمت مطلق، نظر اکثریت علما و دانشمندان شیعه است و به ندرت مخالفانی درباره کیفیت این مسئله مشاهده می‌شود. به عنوان نمونه، شیخ مفید معتقد است، گناهان سهوی که نشانه پستی شخص مرتکب نباشد، قبل از بعثت، مضر به احراز مقام نبوت نیست (مفید، ۱۴۱۳، ص ۱۶۲). البته، اکثر شیعیان معتقدند که این معصومیت از بدو تولد تا هنگام وفات معصومین (ع) وجود دارد (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۹۱)؛ ولی گاهی در قرآن کریم با آیاتی مواجه می‌شویم که ظاهر آنها با عصمت انبیاء (ع) منافات دارد؛ مانند آیه ۵۴ سوره بقره که از زبان حضرت موسی (ع) شرط پذیرش توبه بنی اسرائیل را خودکشی یا کشتن همدیگر معرفی کرده است.

۴-۲. قرینه لفظی و بافت زبانی

«قرینه» یعنی علامت و نشانه‌ای که عارض چیزی شده است و معنای آن را تعیین می‌کند (ولایی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۲۷۲) یا آنچه که دلیل فهم مطلبی یا پیدا کردن مجهولی یا رسیدن به مقصدی باشد (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۲۶۷۱). مبحث قرینه از جایگاه نسبتاً وسیع و مهمی در فهم کلام برخوردار است و در بدست آوردن معنا و درک مقصود متکلم نقش مؤثری دارد. قرینه لفظی بیشتر در سطح جملات محدود می‌شود، ولی بافت زبانی علاوه بر جملات، شامل سطوح فراتری چون پاراگراف و متن می‌شود. قرینه عنصری بسیار مهم برای فهم معنای عبارت است. به کمک قرینه می‌توان حقیقت را از مجاز بازشناخت و مقصود اصلی را از واژه‌های چندمعنا دریافت. به وسیله قرینه، ذکر یا حذف و خروج سخن از مقتضای حال مخاطب و دیگر اموری را که احتمال بیش از یک معنا در آن باشد، در می‌یابیم (علاماتی، ۱۳۹۰، ص ۵۰). قرینه لفظی و معنوی در علوم نحو و بلاغت از کاربردهای فراوانی برخوردارند و در همه این موارد که به برخی از آنها اشاره خواهیم کرد، قرینه وسیله‌ای است برای شناخت معنای درست کلمات و عبارات که از این جنبه، شباهت فراوانی به بافت زبانی در مباحث معناشناسی جدید دارد. در مساله تفسیر قرآن کریم بهره‌گیری از قراین قرآنی در تفسیر بخشی دیگر از قرآن کریم را می‌توان براساس اعتقاد به اصل تشابک دلالتی در قرآن کریم دانست. چرا که مطمئن‌ترین شیوه برای کشف مراد خداوند از قرآن، نگرشی پیوستاری به متن قرآن و هماهنگی و هم سوئی مدالیل آن است (رادی میبدی و پرچم، ص ۴۹).

۳-۴. بُن معنایی «قتل»

فراهیدی یکی از معانی «قتل» را لعن و توبیخ دانسته است همچنان‌که معنای اصلی آن را کشتن می‌داند (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۵، ص ۱۲۷). ابن فارس معتقد است که قتل بر یک معنا دلالت دارد که آن هم خوارکردن و کشتن است (ابن فارس، بی‌تا، ج ۵، ص ۵۶). راغب بُن معنایی قتل را زدودن روح از جسم معرفی کرده است مانند مرگ (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۶۵۵). مصطفوی که همواره در کتاب «التحقیق» تلاش دارد تا بن معنایی افعال را به یک چیز و یک معنا برگرداند، بن معنایی قتل را نیز یک چیز قرار می‌دهد و معتقد است که بن معنایی قتل، زوال حیات است. البته، حیات در نظر وی شامل حیات نباتات، حیوانات و حتی امور معنوی می‌شود (مصطفوی، ۱۳۹۳، ج ۹، ص ۲۱۳). ناگفته نماند، وی در مورد قتل مذکور در عبارت «فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» معتقد است که قتل در این آیه در معنای ظاهری به کار رفته است؛ ولی در ادامه شرح معنا، از خاص بودن این نوع حکم در قرآن کریم آگاه است و آن را یک مورد ویژه و خاص می‌داند (مصطفوی، ۱۳۹۳، ج ۹، ص ۲۱۳).

می‌توان نتیجه گرفت که فعل «قتل» در اصل معنایی خود، فقط دلالت بر گرفتن جان ندارد؛ بلکه مطابق نظر ابن فارس هم خوارکردن و هم کشتن، معنای اصلی این فعل است و چنانکه در تعریف مصطفوی ملاحظه شد، می‌تواند در اصل معنایی خود برای از بین بردن عقاید و امور معنوی نیز استعمال شود و آنچه که معنای آن را تعیین می‌کند، قرائن است. بنابراین، به نظر می‌رسد، اراده معنای کشتن از واژه «قتل» توجه بر معنای ارتکازی و مشهور واژه بوده است تا جایی که پژوهشگری همانند مصطفوی از خاص و عجیب بودن این نوع حکم آگاه است.

۴-۴. بازخوانی گزارش تورات و روایات از عبارت «فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ»

در بررسی وجوه موجود از عبارت «فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ»، دو منبع مهم، یعنی بخش‌هایی از تورات و تعدادی از روایات تفسیری در بازشناسی مفهوم این عبارت در ترجمه‌ها و تفاسیر نقش داشته‌اند. هرچند در آیاتی دیگر از قرآن کریم (اعراف: ۱۴۸-۱۵۴؛ طه: ۸۵-۹۷/۲۰) نیز به بخش‌هایی دیگر از این جریان اشاره شده است؛ اما تصریحی مانند آیه مورد بحث در آنها دیده نمی‌شود.

۱-۴-۴. گزارش تورات

«چون موسی قوم را دید که بی‌لگام شده‌اند؛ زیرا که هارون ایشان را برای رسوایی ایشان در میان دشمنان ایشان بی‌لگام ساخته بود. آنگاه موسی به دروازه اردو ایستاد، گفت: هر که به طرف خداوند باشد، نزد من آید. پس، جمیع بنی لاوی نزد وی جمع شدند. او بدیشان گفت: یهوه خدای اسرائیل چنین می‌گوید: هر کس شمشیر خود را بر ران خویش بگذارد و از دروازه تا دروازه اردو رفت و آمد کند و هر کس برادر خود و دوست خویش و همسایه خود را بکشد و بنی لاوی موافق سخن موسی کردند و در آن روز قریب سه هزار نفر از قوم افتادند» (کتاب مقدس، تورات، سفر خروج، باب ۳۲ و ۳۳، آیات ۲۵ تا ۲۹).

۲-۴-۴. گزارش روایات

تعدادی از روایات تفسیری با تعبیر مختلفی به نقل این جریان پرداخته‌اند. در این منابع چنین آمده است: موسی (ع) گوساله پرستان را که هفتاد هزار نفر بوده‌اند، امر کرد تا در بیت المقدس با چاقو و آهن و شمشیر به جان هم افتاده و همدیگر را بکشند و تا ده هزار نفر کشته شد و سپس، خداوند توبه آنان را پذیرفت (قمی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۴۷؛ بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۲۱۹؛ فیض کاشانی،

۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۳۳). این مضمون با اندک اختلافی در تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) نقل شده است. با این تفاوت که در این نقل، گوساله پرستان ابتدا شناسایی شده و سپس بنا می شود که توسط دوازده هزار نفر از مؤمنان کشته شوند که با توسل به محمد و آل محمد (ع) کشتار از آنها برداشته می شود (التفسیر المنسوب إلى الإمام الحسن العسکری (ع)، ۱۴۰۹، صص ۲۵۴-۲۵۶؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۳۳). مجلسی در «بحار الأنوار» به نقل از «مجمع البیان طبرسی» با آوردن چند روایت به نقل این جریان پرداخته است؛ البته، با تفاوت هایی در تعداد گوساله پرستان و کشته شدگان و اینکه چه کسانی مأمور به کشتن شدند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳، صص ۱۹۹-۲۰۰).

شاید بتوان گفت، از نخستین و اصلی ترین منابعی که مفصل به طرح این قضیه پرداخته و چه بسا منبع سایر گزارش ها نیز بوده باشد، تفسیر طبری است که این جریان را به چند صورت مختلف و حالات متعدد نقل کرده است و این نقل ها در مواردی با همدیگر اختلاف اساسی دارند. در این تفسیر گاهی مؤمن و کافر به جان هم افتاده و گاهی گوساله پرستان توسط سایرین کشته شده و تعداد کشته ها را از هفتاد هزار تا هفتصد هزار نفر هم ذکر کرده است (طبری، ۱۴۱۲، ج ۱، صص ۲۲۷-۲۲۹). ابن کثیر نیز با تفاوت هایی مانند آنچه در تفسیر طبری آمده است، به این مسئله می پردازد (ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۱، صص ۱۶۴-۱۶۶). سیوطی از دیگران دانشمندان اهل سنت است که به نقل روایات مرتبط آیه ۵۴ بقره هم مضمون با تفسیر ابن کثیر پرداخته است (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۱، صص ۶۹-۷۰).

آنچه که ما را به تعمق بیشتر در آیه وامی دارد، اختلافات اساسی موجود در روایات تفسیری ذیل آیه است. روایات معمولاً قتل نفس را کشتن همدیگر معنا نموده اند، ولی در هیچ یک از منابع دست اول شیعه، روایتی در این خصوص وجود ندارد. عمدتاً روایات تفسیری ذیل آیه، بدون سند یا سندی منقطع یا مرسل و با عبارت «قیل» نقل شده اند و برخی مفسران معاصر نیز، هرچند مراد از عبارت «فَأَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» را کشتن واقعی و ظاهری دانسته اند که گوساله پرستان توسط دیگران کشته شده اند؛ اما این برداشت را از الفاظ و عبارات خود آیه دانسته و به دلیل اشکالات موجود در سند و متن، اعتماد بر روایات تفسیری مرتبط را مسئله ای سخت و دشوار دانسته اند (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۴۸۰). جوادی آملی با ادله سندی، اراده معنای کشتن حقیقی را نفی می کند و کمتر به ادله زبانی و سیاقی می پردازد.

این بررسی ها نشان می دهد، برای فهم آیه مورد بررسی پژوهش، روایات تفسیری مرتبط علاوه بر اینکه چاره ساز نخواهند بود، بلکه به ابهام در برداشت از آیه نیز خواهند افزود. همچنان که گزارش تورات نیز نمی تواند کمک چندانی نموده و به احتمال قوی روایات مربوطه اسرائیلی باشند. با وجود این، برخی واژه شناسان برای فهم عبارت «فَأَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» به تورات استناد کرده اند (مصطفوی، ۱۳۹۳، ج ۹، صص ۱۹۲-۱۹۵). ولی نمی توان در مفهوم شناسی آیات قرآن به توراتی استناد کرد که در همان موضع، ساخت گوساله را کار هارون و نه سامری، می داند (سفر خروج، باب ۳۲ و ۳۳).

۵. بررسی دلایل دستیابی به معنای صحیح قتل نفس

در ادامه با بهره گیری از ادله و قرائن مختلف تلاش می شود، معنای صحیح قتل نفس معرفی شود و معانی اشتباه رد گردد.

۵-۱. تضاد معنای خودکشی با عصمت انبیاء (ع)

آنچه مانع از اراده معنای حقیقی لفظ «قتل» در معنای خودکشی می شود، مسئله عصمت انبیاء (ع) است؛ زیرا بحث خودکشی از طرف حضرت موسی (ع) مطرح شده است: ﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ﴾ (بقره: ۵۴/۲). برخی از پژوهشگران نیز معتقدند که وی از

طرف خداوند این دستور را عنوان کرده است. امر به خودکشی گناهکاران، هرچند که گناه آنان نیز بسیار عظیم باشد، با مقام عصمت حضرت موسی (ع) و روح معارف و حیانی ناهمخوان است. خداوند متعال در قرآن با تأکید فراوان، مؤمنان را از خودکشی نهی کرده و برای انجام این فعل قبیح، عذاب جهنم را وعده داده است (نساء: ۲۹/۴-۳۰). بنابراین، اگر سخن حضرت موسی (ع) حمل بر خودکشی شود، با عصمت مطلق انبیاء (ع) در تضاد آشکار است و نبی خدا از این امور میراست.

۵-۲. کاربردهای «أَنْفُسَكُمْ» در قرآن کریم

از جمله واژگانی که جزء مشترک‌های لفظی به شمار می‌رود و معانی مختلفی را می‌توان از آن اراده کرد، لفظ «انفس» جمع نفس است که قابلیت حمل بر معانی ذیل را دارد:

۱. لفظ «أنفسکم» می‌تواند به معنای «خودتان» به کار رود که معادل ضمیر انعکاسی (Your Self) در زبان انگلیسی است. این واژه در زبان عربی هنگامی کاربرد دارد که فاعل و مفعول یک فعل، یکی باشد و به جای اینکه مثلاً بگویند: «کَرَّمُواکُمْ»؛ خود را تکریم کنید، گفته می‌شود: «کَرَّمُوا أَنْفُسَهُمْ»، مانند این شعر از زهیر بن ابی سلمی:

وَمَنْ يَغْتَرِبْ يَحْسَبْ عَدُوًّا صَدِيقَهُ
وَمَنْ لَمْ يَكْرَمْ نَفْسَهُ لَمْ يَكْرَمْ^۱

(زوزنی، ۲۰۰۲، ص ۱۵۱)

یا مانند آیه شریفه ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ﴾ (تحریم: ۶/۶۶). در مواردی نیز، عبارت «انفس» در همین معنا در نقش اعرابی تأکید معنوی به کار می‌رود؛ مثلاً گفته می‌شود: «جاء الرجال أنفسهم»؛ مردان خودشان آمدند.

۲. گاهی لفظ «انفس» به معنای جان به کار می‌رود، مانند ﴿وَطَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنْفُسُهُمْ﴾ (آل عمران: ۱۵۴/۳)؛ یعنی گروهی (منافقان) فقط جانشان برایشان مهم بود یا آیه ﴿وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فَصَلَّ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً﴾ (نساء: ۹۵/۴).

۳. گاهی لفظ «انفسکم» به شیوه مجاز در معنای «عزیزان» به کار می‌رود، مانند آیه ﴿فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ﴾ (آل عمران: ۶۱/۳). روشن است که مراد از «أنفسنا» شخصی غیر از پیامبر (ص) است و بر اساس تفاسیر، مراد امیرالمومنین، علی (ع) است که به منزله جان پیامبر قرار گرفته است (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۱۷۷؛ رازی، ۱۴۲۰، ج ۸، صص ۲۴۶-۲۴۷؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۳، صص ۲۲۳-۲۲۵).

۴. گاهی واژه «نفس» در قرآن کریم به معنای هوای نفس به کار رفته است، مانند آیه ﴿وَجَاءُوا عَلَىٰ قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْراً﴾ (یوسف: ۱۸/۱۲) (نک. بلخی، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۳۲۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵، ص ۳۳۴).

اینکه در عبارت «فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ»، قتل به معنای کشتن حقیقی و از بین بردن جان یا به معنای کشتن خود یا عزیزان لحاظ شود، نیازمند قرائن لفظی و غیر لفظی است که در این آیه قرینه‌ها در جهت تقویت اراده این معنا نیست؛ بلکه برعکس در این عبارت، قرینه‌ها معنای تسلط بر هوای نفس را تقویت می‌کند؛ به‌ویژه اینکه خود سامری، به عنوان رهبر و پیشگام در ماجرای گوساله‌پرستی،

۱. هر کس غریب شود، دشمن را دوست خود می‌پندارد و هر کس خودش را تکریم نکند، تکریم نمی‌شود.

ریشه این عمل قبیح را به هوای نفس نسبت می‌دهد و علت گوساله‌پرستی را نفس مسوَله معرفی می‌کند: ﴿قَالَ بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ فَنَبَذْتُهَا وَكَذَلِكَ سَوَّلَتْ لِي نَفْسِي﴾ (طه: ۹۶/۲۰) و این همان نفسی است که برادران یوسف (ع) را به توطئه علیه وی ترغیب کرد: ﴿وَجَاءُوا عَلَى قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ﴾ (یوسف: ۱۸/۱). از آنچه گذشت مشخص می‌شود که در آیه اول، خود سامری انجام این کار زشت را به نفس مسوَله نسبت می‌دهد که وی را به این عمل ترغیب کرد و آن را در نظر وی آراست و در آیه دوم حضرت یعقوب (ع) ریشه فعل قبیحی را که از برادران یوسف (ع) سر زد، همین نفس مسوَله می‌داند. بنابراین، مشخص می‌شود که گره کار سامری و به تبع وی، بنی اسرائیل، نفس مسوَله است که کارهای زشت را در نظر ایشان زیبا جلوه می‌داده است. ابتدا باید این نفس افراد از بین می‌رفته است تا مجدد گرفتار چنین مشکلات و انحرافات نشوند. به همین دلیل، عبارت «اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» راهکاری است که بر حل ریشه‌ای این مسئله دلالت دارد.

۳-۵. آیه ۶۶ سوره نساء

یکی از آیاتی که می‌تواند به عنوان قرینه برای کشف معنای «اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» مورد استفاده قرار گیرد، آیه ۶۶ سوره نساء است: ﴿وَلَوْ أَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ أَنْ اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ أَوْ اخْرُجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ وَلَوْ أَنَّهُمْ فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ بِهِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَأَشَدَّ تَثْبِيتًا﴾ (نساء: ۶۶/۴). این آیه تعریض و ارجاعی به داستان بنی اسرائیل در آیه ۵۴ سوره بقره و پیشنهاد حضرت موسی (ع) به آنهاست. به همین جهت، مفسران در ذیل این آیه، به ماجرای مذکور پرداخته‌اند و در مواردی، اقوالی از برخی قوم یهود مبنی بر افتخار به قتل نفسشان برای رضای خدا اشاره شده است.

روایات معتبری که ذیل آیه ۶۶ سوره نساء وجود دارد و معنای این عبارت را بیان می‌کند، بیانگر این است که عبارت «اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» به معنای تسلیم شدن برای امام است. امام صادق (ع) در شرح و تفسیر آیه می‌فرماید: «وَلَوْ أَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ أَنْ اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ وَ سَلَّمُوا لِلْإِمَامِ تَسْلِيمًا أَوْ اخْرُجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ رَضًا لَهُ مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْخِلَافِ فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ بِهِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَأَشَدَّ تَثْبِيتًا» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۱۸۴؛ حویزی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۵۱۲؛ جزایری، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۴۷۱؛ قمی، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۴۶).

توجه به کلام اهل بیت (ع) در کشف مراد و معنای آیات قرآن کریم مهم و راهگشا است؛ زیرا بر اساس روایات معتبر، ائمه هدی (ع) ترجمان و بیانگر وحی هستند: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَأَهْلِ بَيْتِهِ الْأَيِّمَةِ الْهَادِينَ... وَ تَرَاجِمَةً وَحِيكَ» (طوسی، ۱۴۱۱، ص ۲۷۹) و از جمله شرایط ترجمه صحیح آیات قرآن کریم توجه به روایات اهل بیت (ع) است (خویی، بی‌تا، ص ۵۰۵). قرآن کریم نیز در خصوص مباحث اختلافی می‌فرماید: ﴿فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ﴾ (نساء: ۵۹/۴). بنابراین، در موارد اختلافی باید به سنت پیامبر (ص) و به تبع آن، روایات اهل بیت (ع) مراجعه کرد. از آنجا که آیه مذکور، تعریضی بر آیه ۵۴ سوره بقره است و حدیث امام صادق (ع) معنای حقیقی قتل را نفی می‌کند، از این رو، معنای خودکشی و دیگرکشی، تضعیف می‌شود و معنای کنایی تقویت می‌شود و این معنای کنایی تسلیم شدن در برابر امام جامعه و اطاعت از وی با کشتن هوای نفس است.

۴-۵. دلالت عفو در آیه

در دو آیه قبل از عبارت «اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ»، چنین آمده است: ﴿ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ (بقره: ۵۲/۲). ابن منظور عفو را به معنای گذشتن از گناه و ترک عقاب و مجازات بر آن می‌داند و چنانچه کسی مستحق عقوبت باشد؛ ولی آن عقوبت ترک شود، در حقیقت وی عفو شده است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۵، ص ۷۲). کفوی نیز همین معنا را اراده کرده و معتقد است که

عفو، خودداری از زیان‌رساندن است، با وجود داشتن قدرت بر آن و هر کس که مستحق عقوبت است، اگر مجازات نشود، مفهوم این عمل عفو است (کفوی، بی‌تا، ص ۶۳۲). همچنین، فخر رازی عفو در آیه ۵۲ سوره بقره را دال بر اسقاط عقاب مستحق می‌داند (رازی، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۵۱۳). ابن عاشور در تفسیر آیه ﴿وَإِنْ تَعْفُوا وَتَصْفَحُوا وَتَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ (تغابن: ۱۴/۶۴)، تفاوت میان «عفو» و «صفح» را در این می‌داند که «عفو»، ترک عقوبت گناه همراه با توبیخ و «صفح»، ترک عقاب بدون توبیخ است (ابن عاشور، بی‌تا، ج ۲۸، ص ۲۸۵). حال، اگر خودکشی یا دیگرکشی همه را معنای عبارت «فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» لحاظ کنیم، در تضادی آشکار با عبارت «عَفَوْنَا عَنْكُمْ» است که بر عدم مجازات دلالت دارد. بنابراین، معنای عفو و گذشت در عبارت «عَفَوْنَا عَنْكُمْ» با اراده معنای کشته‌شدن همه آنها سازگاری ندارد و در صورتی که همه کشته شده باشند، عبارت «عَفَوْنَا عَنْكُمْ» بی‌مفهوم خواهد بود و بدین ترتیب، برخی نتایجی که نویسنده مقاله «بازکاوی مقصود از قتل نفس در آیه «فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» (بقره: ۵۴)» به آن رسیده است، رد می‌شود. این معنای عفو نیز، با سیاق آیات این بخش همخوانی دارد؛ زیرا خداوند متعال در این آیات، نعمت‌هایی را که به بنی اسرائیل داده است، برمی‌شمرد و آنها را برای کفران آنها توبیخ می‌کند. به نظر می‌رسد، در خصوص گوساله‌پرستی نیز همین اتفاق رخ داده است که خداوند، گرچه نعمت عفو و گذشت را به آنها ارزانی داشته است، اما آنها را سرزنش می‌کند. از این رو، واژه «عفو» مناسب با این فضا و سیاق است و به درستی انتخاب شده است.

همچنین، سبک زبانی قرآن کریم در عفو بخشی از قوم و مجازات برخی دیگر اینگونه نیست که از عبارت کلی «عَفَوْنَا عَنْكُمْ» یا «نعفو عنکم» استفاده کند؛ بلکه تبیین می‌کند که بخشی را بخشیده و برخی را عذاب کرده است. به عنوان مثال، در آیه ۶۶ سوره توبه می‌فرماید: ﴿لَا تَعْتَذِرُوا قَدْ كَفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ إِنَّ نَعْفَ عَنْ طَائِفَةٍ مِنْكُمْ نُعَذِّبُ طَائِفَةً بِأَنَّهُمْ كَانُوا مُجْرِمِينَ﴾ (توبه: ۶۶/۹). به همین جهت، از عبارت «عَفَوْنَا عَنْكُمْ» اینگونه دریافت می‌شود که همگی بخشیده شده‌اند؛ به‌ویژه اینکه در آیه ۱۵۳ سوره مبارکه نساء نیز، ماجرای گوساله‌پرستی بنی اسرائیل ذکر می‌شود و باز هم هیچ اشاره‌ای به مسئله مهم مجازات آنها به خودکشی یا خودکشی نمی‌شود: ﴿ثُمَّ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ فَعَفَوْنَا عَنْ ذَلِكَ﴾ (نساء: ۱۵۳/۴).

۵-۵. رکوع قرآنی

تقسیمات قرآنی بر اساس آیه و سوره، توقیفی است و از سوی پیامبر (ع) مشخص شده است؛ اما مسلمانان نیز بر اساس ساختار قرآن یا ویژگی‌های عددی آیه‌ها و سوره‌های آن، تقسیم‌بندی‌های مختلفی انجام داده‌اند. از آن جمله است: جزء، حزب، رکوع (مستفید و دولتی، ۱۳۸۴، ص ۱۳). رکوع یکی از تقسیمات قرآنی است که تمام قرآن، از ابتدا تا آخرین آیه، بر اساس مفهوم آیات و نه شمار حروف و کلمات تقسیم‌بندی می‌شود. به هریک از این مجموعه آیات برگزیده که هم موضوع و هم معنا هستند، «رکوع» گفته می‌شود (مستفید و دولتی، ۱۳۸۴، ص ۱۵). قرآن کریم دارای ۵۵۵ واحد موضوعی یا همان رکوع است؛ بدین ترتیب که سوره فاتحه و سوره‌های عبس تا انتهای قرآن کریم، تک واحدی به شمار می‌آید، سایر سوره‌ها از دو تا چهل واحد موضوعی تشکیل شده‌اند و این واحدهای موضوعی در قرآن کریم، با نشانه (ع) مشخص شده‌اند (زارع زردینی، لسانی فشارکی و خلیلی، ۱۳۹۸، ص ۷۵).

علمای قدیم تلاش فراوانی در حفظ و ثبت این رکوعات قرآنی داشته‌اند و علامت و نشانه رکوعات قبل از قرن معاصر، در نسخه‌های قرآن کریم نوشته و ثبت می‌شده است. برخی علما به تعداد و مواضع این رکوعات اهتمام فراوان داشته و آن را در آثار خود ذکر کرده‌اند (رک: مرادی زنجانی و لسانی فشارکی، ۱۳۸۵، ص ۵۸). آیات ۴۷ تا ۵۹ سوره مبارکه بقره، رکوع ششم این سوره را تشکیل می‌دهد که

موضوع آن اعطای نعمت‌های خداوند بر بنی اسرائیل در زمان نبوت حضرت موسی (ع) و فضیلت دادن ایشان بر سایر اقوام در آن زمان است. در این رکوع قرآنی، نعمت‌ها را بر اساس ترتیب زمانی یاد می‌کند (مرادی زنجانی و لسانی فشارکی، ۱۳۸۵، ص ۵۸). اولین آیه رکوع چنین آغاز می‌شود: ﴿يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾ (بقره: ۴۷/۲). در این آیه، خداوند از بنی اسرائیل می‌خواهد، نعمت‌هایی را که بر ایشان اعطا کرده است، یاد کنند و فضیلت ایشان بر دیگران را یادآوری می‌کند. پس از این آیه، در آیات بعدی، این رکوع نعمت‌ها به تفصیل ذکر می‌شود که عبارتند از:

۱. نعمت نجات بنی اسرائیل از چنگال ظلم و ستم فرعون است؛ درحالی‌که فرزندان ایشان را می‌کشتند و به زنان ایشان تجاوز می‌کردند: ﴿وَإِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يُدَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ﴾ (بقره: ۴۹/۲)،
 ۲. نعمت شکافتن دریا برای بنی اسرائیل و نجات ایشان و غرق شدن لشکریان فرعون است: ﴿وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمْ الْبَحْرَ فَأَنْجَيْنَاكُمْ وَآغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ﴾ (بقره: ۵۰/۲)،

۳. نعمت بعدی، عفو و بخشش گناه بزرگ گوساله‌پرستی ایشان است. این گناه بنی اسرائیل در زمان غیبت چهل روزه موسی (ع) اتفاق افتاد: ﴿وَإِذْ وَعَدْنَا مُوسَىٰ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ (بقره: ۵۱-۵۲)،

۴. نعمت بعدی، دادن کتاب آسمانی به موسی (ع) برای هدایت بنی اسرائیل است: ﴿وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾ (بقره: ۵۳/۲)،

۵. بخشش حیات پس از مرگ بنی اسرائیل بر اثر کفران نعمت الهی، دیگر نعمتی است که خداوند بر ایشان ارزانی داشت: ﴿ثُمَّ بَعَثْنَاكَ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ (بقره: ۵۶/۲)،

۶. دادن نعمت‌های مادی همچون سایبان قرارداد ابر بر سر ایشان، نزول «مَنِّ و سَلْوٰی» و نعمت‌های پاکیزه و وارد شدن به بیت المقدس و استفاده از نعمت‌های آن، از دیگر نعمت‌های الهی بر بنی اسرائیل است که در انتهای رکوع به آنها اشاره شده است: ﴿و ظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّاءَ وَ السَّلْوٰی كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَ مَا ظَلَمُونَا وَ لَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ وَ إِذْ قُلْنَا اذْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا وَ اذْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَ قُولُوا حِطَّةٌ نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ وَ سَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ﴾ (بقره: ۵۷-۵۸). (رک: مرادی زنجانی و لسانی فشارکی، ۱۳۸۵، صص ۸۴-۸۵).

همانطور که مشاهده شد، این واحد موضوعی در صدد بیان نعمت‌های خداوند متعال بر بنی اسرائیل است که با وجود آنها مسیر صحیح را نپیمودند و خداوند آنها را ملامت می‌کند. از این رو، اراده معنای گرفتن جان و کشتن ظاهری و حقیقی، چه به شیوه خودکشی و چه به شیوه یکدیگرکشی، با موضوع این رکوع قرآنی و مفهوم آیات آن همخوانی ندارد و این مسئله، اراده معنای کشتن حقیقی از فعل «فَاقْتُلُوا» را تضعیف می‌کند. به ویژه اینکه نعمت عفو و گذشت که عبارت «عفونا عنکم» بر آن دلالت دارد نیز، معنای کشتن حقیقی را تضعیف می‌کند. از طرفی، دیگر اراده معنای نعمت نجات یافتن از مجازات گوساله‌پرستی همراه با توبیخ و سرزنش از طرف خداوند متعال تقویت می‌شود.

۵-۶. دلالت ترکیب اضافی

ترکیب اضافی در قرآن کریم کاربرد فراوانی دارد و برای اهداف و اغراض مختلفی به کار می‌رود. دانشمندان بلاغت و نحو مفصل به این مسئله پرداخته‌اند و دو نوع «اضافه معنوی» و «اضافه لفظی» را برشمرده‌اند. از جمله معانی و کاربردهای ترکیب اضافی می‌توان موارد ذیل را نام برد: ۱. اختصاص صفت به شخص یا چیزی مانند صفاء الماء، ۲. بیان جنس مانند «خاتم الذهب» (مرصفی، ۱۹۸۲،

ج ۱، ص ۳۲۳)، ۳. اضافه ملکی مانند «کتاب زید»، ۴. اضافه تشریفی مانند «بیت الله» (ثعالبی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۴۰۰). برخی این موارد را تا ده نوع ذکر کرده‌اند. گاهی ترکیب اضافی متضمن نکته‌ای بلاغی است. به عنوان نمونه، تعظیم و تحقیر مضاف یا مضاف‌الیه؛ مثلاً، «عبد الأمير قادم» که بیانگر تعظیم مضاف است یا «ولد اللص قادم» که بیانگر تحقیر مضاف است (عونى، بی تا، ج ۲، ص ۴۰). گاهی نیز در قرآن کریم، اضافه بیانگر بیان محبت است؛ مثلاً «اضافه (بارئ) به ضمیر (کُم) در آیه ۵۴ سوره بقره که اشاره به اختصاص داشته و برای برانگیختن مهر و محبت است؛ یعنی چنین خداوندی که بارئ شماسست و نسبت به شما مهر و محبت دارد، شایسته است که به سوی او باز گردید» (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۴۵۴). طباطبایی نیز معتقد است: «انتخاب کلمه بارئ و اضافه کردن آن به ضمیر کُم، در عبارت بارئکم، برای اشعار به خصوصیت است تا محبت خود را در دل‌هایشان برانگیزد» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۲۸۷). بنابراین، دلالت این ترکیب اضافی نیز متناسب با فضای این رکوع قرآنی و بیان نعمت‌هاست و با اراده معنای خودکشی و دیگرکشی همخوانی ندارد. همین ابراز محبت درباره عبارت «یا قوم» (ای قوم من) که لفظ (قوم) بر (یاء) مقدر اضافه شده است، صادق است.

۵-۷. ضعف ایمان بنی اسرائیل

ضعف ایمان و سرباز زدن از اوامر الهی از ویژگی‌های بنی اسرائیل و مورد تأکید آیات قرآن کریم است. بدین جهت، اراده این معنا نیز که آنها مأمور به کشتن یکدیگر بودند، با قرینه عقلی تضعیف می‌شود؛ زیرا عقل نمی‌پذیرد که آنها چنین عملی را برای پذیرش توبه انجام دهند؛ زیرا ایشان پس از ماجرای گوساله‌پرستی و عفو، از پذیرش دستور جهاد که آسانتر از یکدیگرکشی است، اجتناب کرده‌اند (مانده: ۲۴/۵)؛ حتی ایشان در مسئله‌ای مانند رؤیت خداوند نیز از ایمان مستحکمی برخوردار نبودند (بقره: ۵۵/۲). بنابراین، روشن است که غالب بنی اسرائیل از ایمان والایی برخوردار نبودند که برای جلب رضای پروردگار متعال، دست به خودکشی یا یکدیگرکشی بزنند.

آیات دیگر این سوره نیز دلالت بر عفو و گذشت مکرر خداوند از آنها و تکبر و نافرمانی آنها در امور ساده‌تر دارد، تا چه برسد به چنین مسئله مهمی؛ حتی در آیه ۱۳۸ سوره اعراف نیز، حضرت موسی (ع) آنها را در باب الوهیت قومی جاهل معرفی می‌کند: ﴿وَجَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتَوْا عَلَى قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَهُمْ قَالُوا يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ﴾ (اعراف: ۱۳۸/۷). از دیدگاه طالقانی، «بعید است که بنی اسرائیل بنا بر فرمان حضرت موسی (ع) چنین تکلیفی را پذیرفته و دست به خودکشی زده باشند، با آنکه همین‌ها پیوسته از هر تکلیف سبک‌تری سر باز می‌زدند و برای فرار از آن بهانه می‌جستند تا آنجا که به موسی (ع) می‌گفتند: تو خود با خدایت برو و با دشمنان بجنگ. ما اینجا می‌نشینیم» (طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۵۹). بدین ترتیب، معنای کشتن هوای نفس نیز با قرینه عقلی و سیاق همخوانی بیشتری دارد.

۵-۸. دلالت ثانوی عبارت «بارئکم»

معنای ظاهری لفظ «بارئ»، آفریدگار است. البته، انتخاب این نام در میان اسامی پروردگار متعال، دلالت ثانوی و انگیزه و حکمتی نیز دارد که برخی مفسران بدان پرداخته‌اند. به عنوان نمونه، ابوالسعود گوید: «در آیه «فَتَوَبُّوا إِلَى بَارِئِكُمْ» آوردن «بارئکم» اشاره به نهایت بی‌خبری و نادانی و گمراهی آنهاست که از پرستش خدای متعال که آنان را به وسیله حکمت خود، جامعه هستی

پوشانده است، دست شسته و به عبادت گاو روی آورده بودند که مثلاً اعلا در نفهمی و غباوت است» (صابونی، ۱۹۹۷، ج ۱، ص ۵۰؛ همچنین، نک: جوادی آملی، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۴۵۰). این مسئله بیانگر این است که بنی اسرائیل در هنگام این افعال نیز، نسبت به مسئله الوهیت نادان بودند. به همین دلیل، انتظار اینکه برای جلب رضای خداوند دست به خودکشی یا یکدیگرکشی بزنند، بعید است.

۵-۹. اشتها معنای تسلط بر نفس در نزد عارفان و شاعران

اراده معنای کشتن هوای نفس از عبارت «فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» مسئله‌ای عجیب و نادر نیست، بلکه این معنا در میان عارفان و شاعران نیز شهرت دارد؛ به نحوی که ایشان از این اصطلاح قرآنی، تسلط بر نفس و کشتن هوای نفس را اراده کرده‌اند. برای مثال، شریف لاهیجی معتقد است که «مرگ اختیاری عبارت است از قمع هوس نفس و اعراض از لذات جسمانی و مشتهیات نفسانی و مقتضیات طبیعت شهوات است. امام جعفر صادق می‌فرماید که الموت هو التوبة. قوله تعالى فتوبوا إلی بارئکم فاقتلوا انفسکم» (لاهیجی، ۱۳۷۱، ص ۴۲۶). مولانا چنین می‌سراید:

نفس، زین سان است، زان شد کُشتنی اُقتُلُوا أَنْفُسَكُمْ گفت آن سنی^۱

(مولوی، ۱۳۶۶، ص ۲۳)؛

مصراع دوم، اشاره و تلمیح به آیه ۵۴ سوره بقره و داستان گوساله‌پرستی بنی اسرائیل است. در برخی منابع روایی نیز، مطالبی با مضمون کشتن هوای نفس وجود دارد که این معنا را تقویت می‌کند؛ مثلاً، روایات پیامبر اسلام (ص): «مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا» (مجلسی، ۱۴۰۶، ص ۳۷۴)؛ قبل از آنکه مرگ به سراغتان آید، بمیرید. و «أَعْدَى عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ» (ابن فهد حلی، ۱۴۰۷، ص ۳۱۴)؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۱۲، ص ۲۱۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۶۴)؛ دشمن‌ترین دشمن تو، نفسی است که میان دو پهلویت قرار دارد. بنابراین، اراده معنای تسلط بر هوای نفس و کشتن آن دور از ذهن نیست، بلکه معنایی لطیف و مشهور است.

۶. احتمال معنای لعن و توبیخ

آنچه تاکنون مفسران و پژوهشگران در خصوص عبارت «فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» مطرح نکرده‌اند، این است که احتمال دارد، مراد از این عبارت توبیخ و تفریع باشد؛ یعنی خودتان را لعن و نفرین کنید، چنانکه در برخی آیات قرآن کریم، لفظ «قتل» به معنای لعن و نفرین به‌کار رفته است؛ مثلاً، برخی مفسران، مراد از قتل در آیه «قَتَلَ الْإِنْسَانُ مَا أَكْفَرَهُ» (عبس: ۸۰ / ۱۷) را لعن و نفرین برشمرده‌اند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۳۳۹) یا در آیه «قَتَلَ الْخَرَّاصُونَ» (ذاریات: ۵۱ / ۱۰)، لفظ «قتل» به معنای لعن و نفرین آمده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۳۸۱). مصداق دیگر، آیه «ثُمَّ قُتِلَ كَيْفَ قَدَرٌ» (مدثر: ۷۴ / ۲۰) است. همچنین، طباطبایی گوید: «در احتجاج طبرسی روایتی از علی (ع) آمده است که درباره معنای جمله «فَاتْلَهُمُ اللَّهُ أَلَّا يُؤْفَكُونَ» (توبه: ۱۰ / ۳۰) فرموده‌اند: یعنی خدا لعنتشان کند، کار تهمت و افک را به کجا رسانده‌اند. در این آیه لعنت خدا را قتال خدا خوانده است» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۳۳۹). از طرفی دیگر، یکی از شیوه‌های رایج قرآن کریم، استعمال صیغه امر در معنای توبیخ و سرزنش است و برای کسانی که مرتکب گناهی شده‌اند، گاهی از صیغه امر استفاده می‌شود. مثلاً، آیات «انْطَلِقُوا إِلَى مَا كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ» * «انْطَلِقُوا إِلَى ظِلِّ ذِي ثَلَاثِ شُعَبٍ» (مرسلات: ۷۷ / ۲۹-۳۰) که خطاب به گناهکاران جهنمی است، از صیغه امر در معنای توبیخ و سرزنش بهره برده

^۱. نفس نیز همین گونه است. ازاین‌رو، سزاوار کشته شدن است. آن بزرگمرد (حضرت موسی ع) فرمود: نفس‌های خود را بکشید.

سنی به معنای بزرگ، گرانبهر و رفیع است.

است. فعل امر «اَنْطَلُّوا» در هر دو آیه، بیانگر سرزنش و توبیخ جهنمیان است. گوینده این سخن‌ها نگهبانان جهنم هستند (صابونی، ۱۹۹۷، ج ۳، ص ۴۷۸). در خصوص آیه ۵۴ سوره بقره که سیاق آیات در راستای معنای توبیخ است، اراده همین معنا از عبارت تقویت می‌شود و دلیلی هم بر عدم اراده معنای لعن و نفرین از قتل در اینجا وجود ندارد. بدین جهت، احتمال دارد که مراد از عبارت «اَفْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» توبیخ باشد؛ یعنی بر خودتان یا هوای نفس لعن و نفرین بفرستید.

۷. بررسی عملکرد مترجمان

عملکرد مترجمان نشان می‌دهد که قاطبه آنان، مراد از عبارت «فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» را در چهار وجه ترجمه و تفسیر کرده‌اند. این بررسی شامل حدود ۴۷ ترجمه فارسی در نرم افزار «جامع التفاسیر» ذیل آیه ۵۴ سوره بقره است:

الف) کشتن همدیگر: ۱۱ مورد و حدود ۲۳ درصد ترجمه‌ها چنین دیدگاهی را مطرح کرده‌اند و شامل ترجمه‌های آیتی، الهی قمشه‌ای، پاینده، المیزان، مکارم شیرازی، پورجوادی، حجت التفاسیر، خواجه‌ی، گرمارودی، انصاری و قرائتی است.

ب) کشتن گوساله‌پرستان توسط سایرین: ۱۰ مورد و حدود ۲۲ درصد ترجمه‌ها چنین دیدگاهی را مطرح کرده‌اند و شامل ترجمه‌های انصاریان، مشکینی، فولادوند، فیض الاسلام، خسروی، رضائی، سراج، کاویان‌پور، نوبری و تشکری است.

ج) توبه و ریاضت یا کشتن نفس: ۸ مورد و حدود ۱۷ درصد ترجمه‌ها چنین دیدگاهی را مطرح کرده‌اند و شامل ترجمه‌های طاهری، مشکینی، برزی، بیان السعاده، خسروی، یاسری، مخزن العرفان، مصطفوی در ترجمه روشن^۱، ترجمه برگرفته از تفسیر عاملی^۲ است.

د) خودکشی (گوساله‌پرستان خود را بکشند): ۱۸ مورد و حدود ۳۸ درصد ترجمه‌ها چنین دیدگاهی را مطرح کرده‌اند و شامل ترجمه‌های کوثر، مصباح زاده، معزی، رهنما، احسن الحدیث، ارفع، اشرفی، پرتوی از قرآن، جوامع الجامع، ترجمه آسان، حلبی، روض الجنان، شعرانی، صفارزاده، صفی علی شاه، کشف الاسرار، دهلوی و ترجمه تفسیر طبری است.

این بررسی گویای این است که ۸۳ درصد مترجمان، از «قتل»، معنای ظاهری آن را اراده کرده‌اند که با قرائن لفظی و بافت زبانی همخوانی ندارد. همچنین، ۶۱ درصد از این ۸۳ درصد ترجمه، کشتن خود و کشتن همدیگر را از معنای عبارت «فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» فهمیده‌اند و صرفاً ۸ مورد از آنها، معنای «تسلط بر نفس» را از آن برداشت کرده‌اند. همچنان که هیچ‌یک از مترجمان، عبارت مربوطه را به «توبیخ و لعن و نفرین کردن خود» ترجمه نکرده‌اند.

بررسی‌ها نشان می‌دهد، مبنای اصلی بیشتر مترجمان و مفسران، یا استناد به معنای ظاهری عبارت، بدون در نظر گرفتن منافات آن با معارف و حیانی و انجام فعل حرام و یا استناد به روایات تفسیری ذیل آیه یا استناد به گزارش تورات در این باره بوده است.

نتیجه‌گیری

طبق قرائن متعدد لفظی و عقلی و اصل عصمت انبیاء (ع) درباره عبارت قرآنی «فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» می‌توان چنین نتیجه گرفت:

^۱. مصطفوی در «التحقیق» به استناد تورات، «فَاقْتُلُوا» را کشتن گوساله‌پرستان توسط بنی لاوی دانسته است (مصطفوی، ۱۳۹۳، ج ۹، صص ۱۹۴-۱۹۵).

^۲. مشکینی هر دو معنای کشتن گوساله‌پرستان و توبه و ریاضت و کشتن نفس را در ترجمه خود ارائه کرده است.

۱. اراده معنای خودکشی از این عبارت به دلیل حرمت شرعی و منافات آن با اصل عصمت انبیاء (ع) مردود است. به همین دلیل، دیدگاه اندیشمندانی که در تحلیل و تفسیر خود از این آیه، در اثبات این معنا کوشیده‌اند، مورد پذیرش نیست.
۲. اراده این معنا که همه مؤمنان و مشرکان مأمور به کشتن یکدیگر باشند، با عدل خداوند منافات دارد که بی‌گناهان را مجازات کند و قرائن لفظی نیز، این معنا را تأیید نمی‌کند. بنابراین، این معنا نیز مردود است.
۳. کشته‌شدن همه مشرکان توسط یکدیگر یا مؤمنان با عبارت «عَفَوْنَا عَنْكُمْ» منافات دارد و مردود است.
۴. کشته‌شدن برخی مشرکان توسط یکدیگر به واسطه سیاق و قرینه عقلی تضعیف می‌شود. در واقع، بنی اسرائیل از چنین ایمانی برخوردار نبودند که این اقدام را انجام دهند؛ زیرا چه قبل از این ماجرا و چه بعد از آن همواره در آزمایش‌ها و اوامر آسان‌تر، از خود سست ایمانی نشان داده و از انجام آن خودداری کردند.
۵. روایات معتبر تفسیری، ذیل آیه ۶۶ سوره نساء که قرینه‌ای برای آیه ۵۴ سوره بقره است، بیانگر این است که تعبیر «فَأَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» در معنای کنایی به‌کار رفته است و معنای صحیح آن، «تسلیم شدن در برابر رهبر الهی جامعه و اطاعت از او به وسیله مبارزه با هوای نفس» است.
۶. معنای تسلط بر هوای نفس با سیاق آیات همخوانی دارد و معنای لطیفی نیز هست.
۷. اگر مراد از آن لعن و توبیخ خود باشد، معنای جدیدی است که با سیاق همخوانی دارد.
۸. در خصوص عملکرد مترجمان نیز می‌توان گفت، غالب مترجمان معنای صحیحی از این عبارت عرضه نکرده‌اند که نیاز است در بازبینی ترجمه‌ها از ارائه معنایی که در ذهن مخاطب، ایجاد شبهه می‌کند، جلوگیری شود و درباره مفسران نیز، وضع به همین گونه است. ترجمه صحیح این عبارت به ترتیب عبارت است از: ۱. نفس اماره خود را بکشید و کنترل کنید و مطیع رهبر الهی جامعه باشید، ۲. خود را لعن و نفرین و توبیخ کنید.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- کتاب مقدس (۲۰۰۲)، ترجمه قدیم، ایلام.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۸). عیون اخبار الرضا (ع). مهدی لاجوردی (محقق)، جهان.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر. (بی‌تا). التحرير و التنوير. الدار التونسية للنشر.
- ابن فارس، احمد. (بی‌تا). معجم مقاییس اللغة. منشورات مکتب التبلیغ الإسلامی التابع للحوزة العلمية.
- ابن فهد حلی، احمد بن محمد. (۱۴۰۷). عدة الداعي و نجاح الساعي. احمد محمدی قمی (محقق)، دار الکتب الاسلامی.
- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو. (۱۴۱۹). تفسیر القرآن العظیم. محمد حسین شمس الدین (محقق)، دار الکتب العلمية.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب. دار صادر.
- بحرانی، سیدهاشم. (۱۴۱۶). البرهان فی تفسیر القرآن. بنیاد بعثت.
- بلخی، مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳). تفسیر مقاتل بن سلیمان. عبدالله محمود شحاته (محقق)، دار احیاء التراث.
- التفسیر المنسوب إلى الإمام الحسن العسكري (ع). حسن بن علی عسکری (ع). (۱۴۰۹). مدرسة الإمام المهدي (عج).
- ثعالبی، عبدالملک. (۱۴۰۴). فقه اللغة و سر العربية. سلیمان سلیم (محقق)، بواب.
- جزایری، نعمت الله بن عبد الله. (۱۳۸۸). عقود المرجان في تفسیر القرآن. بی‌نا.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۷). تسنیم: تفسیر قرآن کریم. إسرائ.
- خویی، سید ابوالقاسم. (بی‌تا). البیان في تفسیر القرآن. دار الزهراء.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳). لغت‌نامه. دانشگاه تهران.

- رادى ميبدى، زهرا، اعظم پرچم (۱۳۹۹). تحليل ابهام صبر موسى(ع) در آيات قرآن بر مبنای اصل تشابک معنایی، کتاب قيم، ۲۲(۱۰)، ۴۷-۶۶.
<https://dorl.net/dor/20.1001.1.22516026.1399.10.22.3.6>
- رازی، فخرالدین. (۱۴۲۰). مفاتيح الغیب. دار احیاء التراث العربی.
- راغب اصفهانی. (۱۴۱۲). المفردات في غريب القرآن. صفوان عدنان داودی (محقق)، دار القلم.
- حویزی، عبد علی بن جمعه. (۱۴۱۵). تفسیر نور الثقلین. اسماعیلیان.
- زارع زدینی، احمد؛ لسانی فشارکی، محمدعلی و خلیلی، میثم. (۱۳۹۸). گونه‌شناسی ساختار چینش آیات در رکوعات قرآنی (مطالعه موردی سوره بقره). پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن، ۸(۲)، ۷۳-۹۴.
<https://doi.org/10.22108/nrgs.2019.112167.1303>
- زوزنی، ابو عبدالله. (۲۰۰۲). شرح المعلقات السبع. دار احیاء التراث العربی.
- سیاوشی، کرم و بیگدلی، رمضانعلی. (۱۳۹۶). بازکاوی مقصود از قتل نفس در آیه «فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» (بقره: ۵۴). معرفت، ۲۶(۲)، پیاپی: ۲۳۵-۹۳-۱۰۲.
- سیوطی، جلال الدین. (۱۴۰۴). الدر المنثور في تفسیر المأثور. کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (ره).
- صابونی، محمد علی. (۱۹۹۷). صفة التفاسیر. دار الصابونی.
- طالقانی، سید محمود. (۱۳۶۲). پرتوی از قرآن. شرکت سهامی انتشار.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۴۱۷). المیزان فی تفسیر القرآن. دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان. محمدباقر موسوی همدانی (مترجم)، دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲). جامع البیان فی تفسیر القرآن. دار المعرفة.
- طوسی، محمد بن الحسن. (۱۴۱۱). کتاب الغیبة للحجة، تصحیح عبادالله تهرانی و علی احمد ناصح، دار المعارف الاسلامیه.
- علاماتی، صادق. (۱۳۹۰). قرینه در آیات قرآن. رشد (آموزش قرآن)، ۱۰(۱)، پیاپی: ۳۲، ۵۰-۵۲.
- علم الهدی، سید مرتضی: علی بن الحسین. (۱۹۹۸). امالی. محمد ابوالفضل ابراهیم (محقق)، دار الفکر.
- عونی، حامد. (بی‌تا). المنهاج الواضح للبلاغة. المكتبة الأزهرية للتراث.
- عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰). تفسیر عیاشی. سیدهاشم رسولی محلاتی (محقق)، چاپخانه علمیه.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰). العین. هجرت.
- فیض کاشانی، ملا محسن. (۱۴۱۵). تفسیر الصافی. حسین اعلمی (محقق)، الصدر.
- فیض کاشانی، ملا محسن. (۱۴۰۶). الوافی. مکتبه الامام امیرالمومنین(ع).
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴). تفسیر القمی. طیب موسوی جزائری (مصحح)، دار الکتاب.
- کفوی، ایوب بن موسی. (بی‌تا). الکلیات معجم فی المصطلحات و الفروق اللغویه، عدنان درویش و محمد المصری (محققان)، مؤسسة الرسالة.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷). الکافی. دار الکتب الإسلامیه.
- لاهیجی، شمس الدین. (۱۳۷۱). مفاتيح الإعجاز فی شرح گلشن راز. محمدرضا برزگر خالقی و عفت کرباسی (محققان)، زوار.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳). بحار الانوار. دار احیاء التراث العربی.
- مجلسی، محمد تقی. (۱۴۰۶). روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه. تصحیح: موسوی کرمانی، حسین و اشتهاودی علی پناه، مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانبور.
- مرادی زنجانی، حسین و لسانی فشارکی، محمدعلی. (۱۳۸۵). روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم. قلم مهر.
- مرصفی، حسین. (۱۹۸۲). الوسيلة الأدبية إلى العلوم العربية، عبد العزيز دسوقي (محقق)، بی‌نا.
- مستفید، حمیدرضا و دولتی، کریم. (۱۳۸۴). تقسیمات قرآنی و سور مکی و مدنی. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مشکینی، علی. (۱۳۸۱). ترجمه قرآن کریم. الهادی.
- مصطفوی، حسن. (۱۳۹۳). التحقيق في كلمات القرآن الكريم. علامه مصطفوی.
- معتمدی، مسعود و فرحزاد، ملک محمد. (۱۳۹۷). مرگ ارادی (تسلط بر نفس). پژوهشنامه عرفان، ۹(۲)، پیاپی: ۱۸، ۱۸۵-۲۰۳.
- معرفت، محمدهادی. (۱۳۸۷). التفسیر الأثری الجامع. تمهید.
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان. (۱۴۱۳). أوائل المقالات. کنگره شیخ مفید.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. دار الکتب الاسلامیه.

مولوی، جلال الدین. (۱۳۶۶). مثنوی معنوی. نیکلسون (مصحح)، مولی.

میربلوکی، سید محمد، ابویی، حسین، برومند، محمد حسین و پورروستایی اردکانی، جواد. (۱۳۹۹). ارتباط خلیفه الهی انسان با عصمت انبیاء و اولیاء از منظر مفسران

فریقین، کتاب قیم، ۱۰(۲)، پیاپی: ۲۳، ۷۸-۶۹. <https://doi.org/10.30512/kq.2021.12340.2468>

ولایی، عیسی. (۱۳۸۷). فرهنگ تشریحی اصطلاحات اصول. نی.

References

The Holy Quran.

The Holy Bible. (2002). Old Translation. Ilam. [In Arabic]

Alam al-Huda, Seyyed Mortaza: Ali ibn al-Husayn. (1998). *Amali*. Muhammad Abulfazl Ibrahim (Ed.). Dar al-Fikr. [In Arabic]

Allamati, Sadegh. (2011). *Context in the Quranic Verses*. Roshd (Quranic Education), 10(1), 50-52. [In Persian]

Awni, Hamed. (n.d.). *Al-Minhaj al-Wadih lil-Balaghah*. Al-Maktabah al-Azhariyyah li al-Turath. [In Arabic]

Ayashi, Muhammad ibn Mas'ud. (2001). *Tafseer al-Ayashi*. Seyyed Hashem Rasouli Mahallati (Ed.). Alamiyeh Press. [In Arabic]

Bahrani, Seyyed Hashem. (1995). *Al-Burhan fi Tafseer al-Quran*. Bonyad Bi'that. [In Arabic]

Balkhi, Muqatil ibn Sulayman. (2002). *Tafseer Muqatil ibn Sulayman*. Abdullah Mahmoud Shahat (Ed.). Dar Ihya' al-Turath. [In Arabic]

Dehkoda, Ali Akbar. (1994). *Lughatnameh*. University of Tehran. [In Persian]

Farahidi, Khalil ibn Ahmad. (1990). *Al-Ayn*. Hegrat. [In Arabic]

Fayz Kashani, Mulla Mohsen. (1995). *Tafseer al-Safi*. Hossein Alami (Ed.). al-Sadr. [In Arabic]

Fayz Kashani, Mulla Mohsen. (1986). *Al-Wafi*. Maktabah al-Imam Amir al-Mu'minin (A). [In Arabic]

Hasan ibn Ali al-Askari (A.S.). (1989). *The Interpretation Attributed to Imam Hasan al-Askari (A.S.)*. School of Imam Mahdi (AJ). [In Arabic]

Huwaizi, Abdul Ali ibn Jum'a. (199۴). *Tafseer Noor al-Thaqalayn*. Ismailian. [In Arabic]

Ibn Ashur, Muhammad ibn Tahir. (n.d.). *Al-Tahrir wa al-Tanwir*. Al-Dar al-Tunisiyyah li al-Nashr. [In Arabic]

Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. (1999). *Uyun Akhbar al-Ridha (A)*. Mahdi Lajvardi (Ed.). Jahan. [In Arabic]

Ibn Fahd Hilli, Ahmad ibn Muhammad. (1987). *Uddat al-Da'i wa Najah al-Sa'i*. Ahmad Mohammadi Qomi (Ed.). Dar al-Kutub al-Islami. [In Arabic]

Ibn Faris, Ahmad. (n.d.). *Mu'jam Maqayis al-Lugha*. Manshurat Maktab al-Tabligh al-Islami al-Tabi' li al-Hawza al-'Ilmiyya. [In Arabic]

Ibn Kathir Damashqi, Isma'il ibn Amr. (1998). *Tafseer al-Quran al-Azim*. Muhammad Husayn Shams al-Din (Ed.). Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]

Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukaram. (1993). *Lisan al-Arab*. Dar Sader. [In Arabic]

Jawadi Amoli, Abdullah. (2008). *Tasnim: Tafseer al-Quran al-Karim*. Isra. [In Persian]

Jazairi, Ni'matullah ibn Abdullah. (2009). *Uqud al-Marjan fi Tafseer al-Quran*. Bi-Na. [In Arabic]

Kaffawi, Ayoub ibn Mousa. (n.d.). *Al-Kulliyat: Mu'jam fi al-Mustalahat wa al-Furuq al-Lughawiyyah*. Adnan Darwish & Mohammad al-Masri (Eds.). Maktabat al-Risalah. [In Arabic]

Khu'i, Seyyed Abul-Qasim. (n.d.). *Al-Bayan fi Tafseer al-Quran*. Dar al-Zahra. [In Arabic]

Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub. (1987). *Al-Kafi*. Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic]

Lahiji, Shams al-Din. (1992). *Mafatih al-I'jaz fi Sharh Golshan-e-Raz*. Mohammad Reza Barzegar Khaleqi & Iffat Kurbasi (Eds.). Zawar. [In Arabic]

Majlisi, Muhammad Baqir. (1983). *Bihar al-Anwar*. Dar Ihya' al-Turath al-Arabi. [In Arabic]

Majlisi, Muhammad Taqi. (1986). *Rawdat al-Muttaqin fi Sharh Man La Yahduruhu al-Faqih*. Edited by Musavi Kermani, Hossein & Ishtihardi, Ali Panah. Koushanbour Cultural Institute. [In Arabic]

Makarem Shirazi, Nasser. (1995). *Tafseer al-Nemuneh*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian]

Ma'rifat, Mohammad Hadi. (2008). *Al-Tafseer al-Athari al-Jami*. Tamheed. [In Arabic]

Mir Bulouki, Seyyed Mohammad; Ayubi, Hossein; Boromand, Mohammad Hossein; Javad, Poor Roustaei Ardakani. (2020). *The Relationship Between the Divine Vicegerency of Humans and the Innocence of Prophets and Saints from the Perspective of Both Sunni and Shia Exegeses*. Ketab Ghayem, 10(23), 69-78. [In Persian]

<https://doi.org/10.30512/kq.2021.12340.2468>.

Mishkini, Ali. (2002). *Translation of the Holy Quran*. Al-Hadi. [In Persian]

Moradi Zanjani, Hossein & Lisani Fasharaki, Mohammad Ali. (2006). *Methodology of Topical Research in the Holy Quran*. Ghalam-e-Mahr. [In Persian]

Morsefi, Hossein. (1982). *Al-Waseela al-Adabiyya ila al-'Uloom al-Arabiya*. Abdul Aziz Desouqi (Ed.). Bi-Na.

- [In Arabic]
Motamedi, Masoud & Farahzad, Malek Mohammad. (2018). *Voluntary Death (Mastery Over the Soul)*. Journal of Mysticism Research, 9(18), 185-203. [In Persian]
Mowlavi, Jalal al-Din. (1987). *Mathnawi Ma'navi*. Nicholson (Ed.). Mowlavi. [In Persian]
Mufid, Muhammad ibn Muhammad ibn Na'uman. (1993). *Awa'il al-Maqalat*. Sheikh Mufid Congress. [In Arabic]
Mustafavi, Hassan. (2014). *Al-Tahqiq fi Kalam al-Quran al-Karim*. Allama Mustafavi. [In Arabic]
Mustafid, Hamidreza & Dolati, Karim. (2005). *Qur'anic Divisions and Meccan and Medinan Surahs*. Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
Qumi, Ali ibn Ibrahim. (1984). *Tafseer al-Qumi*. Tayeb Mousavi Jazayeri (Ed.). Dar al-Kitab. [In Arabic]
Radi Meybodi, Zahra, & Azam Parcham. (2020). *Analysis of the Ambiguity of the Patience of Prophet Musa (A) in the Quranic Verses Based on the Principle of Semantic Interconnection*. Ketab Ghayem, 22(10), 47-66. [In Persian] <https://dorl.net/dor/20.1001.1.22516026.1399.10.22.3.6>.
Raghib Isfahani. (1992). *Al-Mufradat fi Gharib al-Quran*. Safwan Adnan Dawoodi (Ed.). Dar al-Qalam. [In Arabic]
Razi, Fakhr al-Din. (1999). *Mafatih al-Ghayb*. Dar Ihya' al-Turath al-Arabi.
Sabuni, Muhammad Ali. (1997). *Safwat al-Tafaseer*. Dar al-Sabuni. [In Arabic]
Siyavoshi, Karam & Beigdeli, Ramadanali. (2017). *Re-examination of the Intended Meaning of Killing the Soul in the Verse "Fa'qtulu Anfusakum" (Al-Baqarah: 54)*. Ma'rifat, 26(235), 93-102. [In Persian]
Suyuti, Jalal al-Din. (1984). *Al-Durr al-Manthur fi Tafseer al-Ma'thur*. Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic]
Tabari, Muhammad ibn Jarir. (1992). *Jami' al-Bayan fi Tafseer al-Quran*. Dar al-Ma'rifah. [In Arabic]
Tabarsi, Fazl ibn Hasan. (1993). *Majma' al-Bayan fi Tafseer al-Quran*. Nasir Khosrow. [In Arabic]
Tabatabai, Seyyed Muhammad Hussain. (1997). *Al-Mizan fi Tafseer al-Quran*. Islamic Publications Office. [In Arabic]
Tabatabai, Seyyed Muhammad Hussain. (1995). *Tafseer al-Mizan Translation*. Muhammad Baqir Mousavi Hamadani (Trans.). Islamic Publications Office. [In Persian]
Talaghani, Seyyed Mahmoud. (1983). *Partawi az Quran*. Shahid Beheshti Publishing Company. [In Persian]
Tha'alabi, Abdul Malik. (1984). *Fiqh al-Lugha wa Sirr al-'Arabiyya*. Edited by Suleiman Salim al-Bawwab. [In Arabic]
Tusi, Muhammad ibn al-Hasan. (1991). *Kitab al-Ghaybah lil-Hujjah*. Edited by Abadullah Tehrani & Ali Ahmad Nasih. Dar al-Ma'arif al-Islamiyyah. [In Arabic]
Vala'i, Issa. (2008). *Farhang-e Tashrihi-ye Ishtilhat-e Osul*. Ni. [In Persian]
Zare Zadini, Ahmad; Lisani Fasharaki, Mohammad Ali & Khalili, Meisam. (2019). *Typology of the Structure of Verse Arrangement in Quranic Ruku'at (Case Study of Surah Al-Baqarah)*. Quranic Linguistic Studies, 8(2), 73-94. [In Persian] <https://doi.org/10.22108/nrgs.2019.112167.1303>.
Zuzani, Abu Abdullah. (2002). *Sharh al-Mu'allaqat al-Sab'*. Dar Ihya' al-Turath al-Arabi. [In Arabic]